

Ancient Messene

The Mausoleum of the Saithidae family

Abstract at the end of the article

Αρχαία Μεσσήνη

Το Μαυσωλείο των Σαιθιδών

Πέτρος Θέμελης

Διευθυντής Ανασκαφών Αρχαίας Μεσσήνης
τ. Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

pthemeles@gmail.com

Τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, όπως το εντυπωσιακό Μαυσωλείο της πανίσχυρης, οικονομικά και πολιτικά, μεσσηνιακής οικογένειας των Σαιθιδών, ειδικότερα μετά την πλήρη αναστήλωσή του με αυθεντικό πρωτογενές υλικό, αποτελούν ζωντανά μνημεία του σήμερα και όχι νεκρά απομεινάρια του χθες. Στην πορεία τους στον χρόνο αποκτούν νέο νόημα και αξίες, μεταλλάσσονται σε προϊόντα του εκάστοτε παρόντος, του κοινωνικού γίγνεσθαι. Οι επισκέπτες θεατές συγκροτούν την «αγορά», όπου σχολιάζονται και συζητούνται τα μνηύματα που εκπέμπει το δημιουργήμα του παρελθόντος. Στη συζήτηση (περί των μνηυμάτων) παίζουν ρόλο το ιστορικό του μνημείου, η θέση του στον χώρο, η μορφή του, ο δημιουργός και ο κάτοχος.

Λέξεις ευρετηρίου

Μαυσωλείο
οικογένεια Σαιθιδών
πόδιο
ηρωολατρεία
Αρχιερείς των Σεβαστών
Ελλαδάρχες της επαρχίας Αχαΐας
συγκλητικοί
ταφικά παιχνίδια

1. Αποψη του Μαυσωλείου και του πύδιου από ΝΑ.

Ο στίβος του Σταδίου της αρχαίας Μεσσήνης, με μήκος ενός δωρικού σταδίου (182/4 μ. περίπου), καταλήγει στο νότιο τείχος της πόλης με το οποίο και εφάπτεται.¹ Η ανωδομή του τείχους στο σημείο αυτό έχει αποκοπεί, προκειμένου να κατασκευασθεί ορθογώνιο υψηλό πύδιο, διαστάσεων 10,445 x 15,8 μ., το οποίο εξέχει προς Ν., παρέχοντας την εντύπωση προμαχώνα (εικ. 1). Το πύδιο εμφανίζεται ελαφρώς επικλινές, με λοξότμητη εσοχή στο μέσον, φέρει επένδυση από εναλασσόμενους δόμους παχύτερων πλίνθων πωρόλιθου και λεπτότερων ασβεστόλιθου, ενώ ο πυρήνας του αποτε-

λείται από μικρούς ακανόνιστους λίθους, που συνδέονται με χαλαρό μίγμα ασβεστοκονιάματος (*opus cimenticium*). Πάνω στο πύδιο εδράζεται τετρακίονιος πρόστυλος δωρικός ναός, διαστάσεων 7,44 x 11,60 μ., αναπόσπαστο στοιχείο του Σταδίου, με το οποίο συνδέεται τόσο αρχιτεκτονικά, όσο και λειτουργικά. Είναι κατασκευασμένος εξ ολοκλήρου από τοπικό ασβεστόλιθο και βρίσκεται χωροθετημένος ελαφρώς έκκεντρα ως προς τον άξονα της κονίστρας.

Όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη του, χίλια τετρακόσια περίπου, κείτονταν πεσμένα γύρω από το

κατεστραμμένο πόδιο, χωρίς τους μεταλλικούς συνδέσμους και τις μολυβδοχοήσεις τους (εικ. 2α-β). Το τελευταίο δείχνει ότι η πτώση του μνημείου δεν οφείλεται σε σεισμό ή φυσικά γενικώς αίτια, αλλά σε ανθρώπινη επέμβαση, με στόχο την αφαίρεση των μετάλλων. Τα ίχνη άλλωστε των χτυπημάτων με καλέμι γύρω από τις εντορμίες και τις οπές γόμφωσης, για την αφαίρεση των μεταλλικών συνδέσμων, των γόμφων και της μολυβδοχοήσης, είναι εμφανή. Οι σεισμοί, τα φυσικά φαινόμενα, οι εισβολείς αλλόγλωσσοι λαοί δεν προκαλούν από μόνοι τους την κατάρρευση των

2α-β. Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη του Μαυσωλείου.

3. Άποψη του ερειπιώνα της αρχαίας Μεσσήνης πριν από τις αναστηλωτικές εργασίες.

πολιτισμών –όπως μαθαίνουμε συνήθως στο σχολείο– αλλά αποτελούν επακόλουθα μιας προηγμένης οικονομικής κατάρρευσης.² Οι «βάρβαροι» εισβολείς αποτρέπονται και οι φυσικές καταστροφές οδηγούν στην οικοδόμηση ισχυρότερων και λαμπρότερων κατά κανόνα κτισμάτων, όταν το κράτος είναι ακόμη οικονομικά ανθηρό, όπως συνέβη, για παράδειγμα, με τα νέα ανάκτορα της Κνωσού, που αντικατέστησαν τα παλαιά, ή ακόμα και με τη μετασεισμική Καλαμάτα που αναγεννήθηκε λαμπρότερη. Η Ιαπωνία δεν κατέρρευσε από τους σεισμούς, ούτε από το καταστροφικό τσουνάμι. Ο απέραντος ερειπιώνας που αντικρίσαμε στη Μεσσήνη κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, πριν από τις εργασίες αναστήλωσης και ανάδειξης (εικ. 3), ήταν αποτέλεσμα της δράσης των απελπισμένων ενδεών κατοίκων της Μεσσήνης των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων», οι οποίοι κυνηγούσαν τα μέταλλα, τους σιδερένιους συνδέσμους και το χυτό μολύβι,

που έδεναν μεταξύ τους τα αρχιτεκτονικά μέλη των αρχαίων κτισμάτων, για να κατασκευάσουν τα αγροτικά κυρίως εργαλεία τους και να επιβιώσουν. Αυτοί οι δραστήριοι αγρότες έδωσαν τη χαρακτηριστική βολή στην πόλη που είχε ήδη ερημωθεί μετά την οικονομική κατάρρευση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και την απόδραση των εύπορων τάξεων προς ασφαλέστερους προορισμούς. Το κυνήγι των μετάλλων είναι διαδεδομένη πρακτική που παρουσιάζει έξαρση σε περιόδους οικονομικών κρίσεων, όπως στην παρούσα που βιώνουμε ακόμα.³

Η αρχιτεκτονική μορφή του μνημείου της Μεσσήνης, ανδρουμένου πάνω σε υψηλό πόδιο (εικ. 4), εντάσσεται στην αρχιτεκτονική παράδοση των μικρασιατικών μαυσωλείων, με παράδειγμα *par excellence* το Μαυσωλείο του δυνάστη της Αλικαρνασού Μαύσωλου και της συζύγου του Αρτεμισίας, το οποίο κατασκευάστηκε τον 4ο αι. π.Χ.⁴ Η πρώτη κατασκευή του στιβαρού

4. Άποψη του Μαυσωλείου μετά την αναστήλωση.

5α-β. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του μνημείου ως μάρτυρες χρονολόγησης.

6. Επιγραφές σε πωρόλιθους εντοιχισμένους στο μνημείο.

ποδίου και του Μαυσωλείου της Μεσσήνης, σύμφωνα και με τη μαρτυρία ενεπίγραφων επιτύμβιων στηλών, εντοιχισμένων ως οικοδομικό υλικό, σε δεύτερη χρήση, στον εξωτερικό κυρίως τοίχο του ποδίου, ανάγεται στα τέλη της Ιουλιοκλαυδιανής περιόδου, στα χρόνια του αυτοκράτορα Νέρωνα.⁵

Τα αρχιτεκτονικά μέλη, τα επιστύλια με τις κυματιοφόρους επιστέψεις, τα γείσα, τα συμφυή με μετόπες τρίγλυφα, τα κιονόκρανα, οι έξεργοι ρόδακες στα επίκρανα των παραστάδων της πρόσοψης, μαρτυρούν πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια (εικ. 5α-β). Από την κεράμωση βρέθηκαν αρκετά θραύσματα στρωτήρων και καλυπτήρων κορινθιακού τύπου, καθώς επίσης σίμες και ανθεμωτοί ηγεμόνες. Η κεράμωση της αρχικής οικοδομικής φάσης ήταν από τοπικό λίθο· από πηλό ήταν οι κεραμώσεις των επισκευών της στέγης.⁶ Βάσεις επιτύμβιων στηλών, θραύσματα

διαφόρων μεγεθών από επιτύμβιους ναΐσκους, επιγραφές σε πωρόλιθους ([εὐ]λήν, εὐτύχει, εὐτυχεῖτε, εὐτύχει Θάλια κ.ἄ., βλ. εικ. 6) εντοπίστηκαν διάσπαρτα σε διάφορα σημεία των πλευρών του ποδίου. Επιγραφή σε επιστύλιο επιτύμβιου ναΐσκου, που αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση από τον λιθοσωρό του μνημείου, έχει ως εξής: Ἀρίων χαῖρε. Βρισκόμαστε, ἄλλωστε, σε χώρο νεκροταφείου *extra muros*. Ανάμεσα στα πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου βρέθηκαν εκατοντάδες μαρμάρια θραύσματα, από τη συγχόλληση των οποίων προέκυψαν τα εξής γλυπτά:

1. Αρ. ευρ. 10.670. Μαρμάρινη σαρκοφάγος με καρυάτιδες στις τέσσερις γωνίες της. Φέρει κάλυμμα σε μορφή ανάκλιτρο, όπου είναι ξαπλωμένη ανδρική μορφή. Δεύτερο ήμισυ του 2ου αι. μ.Χ.⁷

2. Αρ. ευρ. 1240. Μαρμάρινη *imago clipeata*, προτομή θωρακοφόρου σε ασπίδα, διαμέτρου 0,59μ.⁸ Λείπει το εικονιστικό κεφάλι που παρίστανε τον πρώτο νεκρό ως στρατιωτικό. Το γοργόνειο στο στήθος, κάπως ανδροπρεπές και πλήρως εξημερωμένο με φτερά στο κρανίο, είναι του 1ου αι. μ.Χ. (εικ. 7).⁹

3. Αρ. ευρ. 2496. Ύψ. 0,30μ. Μαρμάρινο εικονιστικό κεφάλι γενειοφόρου άνδρα. Σώζεται μόνο το αριστερό ήμισυ, χωρίς το πρόσωπο (εικ. 8). Εμφανής είναι η χρήση του τρυπανιού στα γένια και τους έξεργους βοστρύχους γύρω από το πρόσωπο και τον λαιμό. Στην κορυφή του κρανίου τα μαλλιά είναι σχεδόν επιπεδόγλυφα. Ανήκει πιθανότατα σε ένα από τα τελευταία μέλη της οικογένειας που ενταφιάστηκε στο Μαυσωλείο, πιθανώς στην ξαπλωμένη μορφή της σαρκοφάγου (αρ. 10.670). Καλή εργασία της εποχής των Αντωνίνων.¹⁰

4. Αρ. ευρ. 948. ύψ. 0,20μ. Ανδρική κεφαλή από ασβεστόλιθο, ελλειπής και διαβρωμένη, φυσικού περίπου μεγέθους (εικ. 9). Τα χαρακτηριστικά είναι ιδεαλιστικά, τα μαλλιά δηλώνονται ως ενιαία μάζα με επιπεδόγλυφους κυματοειδείς βοστρύχους. Πρόκειται για κλασικιστικό έργο των μέσων του 2ου αι. μ.Χ., έχοντας ως πρότυπο έργα του πρώιμου 4ου αι. π.Χ.¹¹

7. Προτομή θωρακοφόρου σε ασπίδα από το αέτωμα του μνημείου.

Όλα τα ευρήματα αποκαλύπτουν τον χθόνιο, ταφικό χαρακτήρα του οικοδομήματος. Στην ανωδομή του ποδίου έχουν χρησιμοποιηθεί εξωτερικά αβεστολιθικές λιθόπλινθοι, προερχόμενες στην πλειονότητά τους από προγενέστερα οικοδομήματα, ενώ ορισμένες αποτελούν μεγάλου

8. Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή γενειοφόρου άνδρα.

9. Ανδρική κεφαλή φυσικού μεγέθους από ασβεστόλιθο.

10. Αποψη του Μαυσωλείου των Σαιθιδών, στο πέρας του Σταδίου.

μεγέθους επιτύμβιες στήλες ελληνιστικών χρόνων και φέρουν επιγραφές με τα ονόματα των νεκρών.

Το ταφικό αυτό επιβλητικό κτίσμα στο νότιο πέρας του Σταδίου, με την ιδιαίτερος προβαλλόμενη τιμητική θέση του και την πρόσοψή του στραμμένη προς τον στίβο, ανήκε στην επιφανή οικογένεια των Σαιθιδών και χρησιμοποιήθηκε συνεχώς από τον 1ο ως τα τέλη του 2ου αιώνα μ.Χ. (εικ. 10). Το ηρώο της οικογένειας αυτής είδε και περιέγραψε στο Στάδιο ο περιηγητής Πausanias [4.32.2], ο οποίος επισκέφθηκε τη Μεσσήνη μεταξύ των ετών 155-160 μ.Χ., στα χρόνια του αυτοκράτορα Αντωνίνου Πίου:¹²

«<Σ>αιθίδα δέ έμαυτοῦ πρεσβύτερον ὄντα εὔρισκον, γενομένῳ δε οἱ χρήμασιν οὐκ ἄδυνατώ τιμαί παρά μεσσηνίων ὑπαρχουσι ἅτε ἡρωι. Εἰσί δε τῶν μεσσηνίων οἱ τῷ Σαιθίδαί χρη-

ματα μέν γενέσθαι πολλά ἔλεγον, οὐ μέντοι τοῦτον γε εἶναι τόν ἐπειρογασμένον ἐν τῇ στήλῃ πρόγονον δέ καί ὁμώνυμον ἄνδρα τῷ Σαιθίδαί. Σαιθίδα δέ τόν πρότερον ἠγήσασθαι τοῖς μεσσηνίοις φασίν, ἡνίκα ἐν τῇ νυκτί Δημήτριός σφισιν ὁ Φιλίππου μηδαμῶς ἐλπίσωσιν αὐτός τε καί ἡ στρατιά λανθάνουσιν εἰσελθόντες εἰς τήν πόλιν».

Η στήλη, με παράσταση προγόνου του (Σ)αιθίδα, ο οποίος διετέλεσε αρχηγός των Μεσσηνίων κατά τη μάχη ενάντια στους Μακεδόνες το 214 π.Χ.,¹³ είναι πιθανό να τοποθετήθηκε αργότερα στο οικογενειακό Μαυσωλείο, εφόσον, βεβαίως, δεχόμαστε ότι η πληροφορία που έδωσαν οι τοπικοί «εξηγητές» στον Pausanias ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Ο ίδιος πάντως αντιδιαστέλλει σαφώς τη δική του διαπίστωση για τον λίγο γηραιότερό του Σαιθίδα

(«έμαυτοῦ πρεσβύτερον ὄντα εὕρισκον») από την εξήγηση των ντόπιων («Εἰσί δέ τῶν Μεσσηνίων οἱ ...ἔλεγον... οὐ μέντοι γε εἶναι τόν ἐπειροασμένον») για την υποτιθέμενη εικόνα του παλαιότερου (Σ)αιθίδα. Τα ανασκαφικά δεδομένα και τα ευρήματα δικαιώνουν τον Πausανία και διαψεύδουν τούς ντόπιους εξηγητές του, οι οποίοι δικαιολογείται να θέλουν να προβάλλουν την παλαιότητα του μνημείου και την πολεμική δόξα και όχι απλώς «τη μεγάλη περιουσία» του ισχυρότατου πολιτικά και οικονομικά Μεσσήνιου ευπατρίδη Σαιθίδα.

Στην επίκωση του στίβου του Σταδίου βρέθηκε, το 1998, θραύσμα στέφης μεγάλου βάρους (αρ. ευρ. 9625, ύψ. 0,13μ., πλ. 0,435μ., πάχ. 0,30μ.). Η κάτω επιφάνεια του θραύσματος είναι λεία, ενώ η πάνω, αδρά δουλεμένη, φέρει φθαρμένο αργό λέσβιο κυμάτιο στην άνω παρυφή. Στο μέτωπο η επιγραφή:

Σαιθίδα

Υψ. γραμμ. 0,03-0,035μ.¹⁴

Η εύρεση της επιγραφής αυτής έρχεται να επιβεβαιώσει, μεταξύ άλλων, την άποψη όσων είχαν διαπιστώσει φθορά των χειρογράφων του Πausανία στο χωρίο 4.32.2 και είχαν προχωρήσει σε διόρθωση του ονόματος από Αιθίδα σε Σαιθίδα.¹⁵ Ωστόσο αμφότερα τα ονόματα μαρτυρούνται στη Μεσσήνη από τον 2ο αι. π.Χ., όπως μας πληροφορεί η επιγραφή του αγωνοθέτη Σαιθίδα,¹⁶ καθώς και η χαραγμένη επιγραφή στην κρηπίδα του ιερού 10 της Ειλειθυίας στην πλαγιά της Ιθώμης.¹⁷

Ο αείμνηστος Frederic Cooper, συνεργάτης επί πολλά χρόνια στο έργο της Μεσσήνης, απέδωσε, με επιφυλάξεις, το μνημείο στα νότια του Σταδίου στον αφηρωισμένο Αριστομένη.¹⁸ Εντούτοις η χρονολόγηση του οικοδομήματος στον 1ο αι. μ.Χ., με βάση τις εντοιχισμένες στο πόδιο του μνημείου επιτύμβιες επιγραφές, καθώς επίσης η εύρεση της σαρκοφάγου του 3ου αι. μ.Χ., της ασπιδωτής εικόνας και του πορτρέτου της εποχής των Αντωνίωνων και όσα αναφέραμε ήδη, συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι αποτελούσε Ηρώο-Μαυσωλείο επιφανούς οικογένειας. Η απουσία επίσης συνήθων αναθημάτων, σχετιζόμενων με λατρεία ήρωος, όπως πλακιδίων και ειδωλίων, αποκλείει τον λατρευτικό χαρακτήρα.¹⁹

Η οικογένεια των Σαιθιδών είναι γνωστή από επιγραφές, ορισμένα μάλιστα μέλη της διετέλεσαν αρχιερείς των Σεβαστών και Ελλαδάρχες επί Ρωμαιοκρατίας.²⁰ Αποκατάσταση του γενεαλογικού δένδρου της οικογένειας των Σαιθιδών για

διάστημα τεσσάρων ή και πέντε γενιαιών είχαν επιχειρήσει ο I. Tod²¹ και ο G. Kolbe.²² Ο Τιβέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καλλιανός διετέλεσε «αρχιερέας των Σεβαστών δια βίου και Ελλαδάρχης από του Κοινού των Αχαιών» μεταξύ των ετών 139-161 μ.Χ. Δύο μέλη της ίδιας οικογένειας διετέλεσαν συγκλητικοί.²³ Οι νέες, μακροσκελείς επιγραφές, που αποκαλύφθηκαν στις κόγχες του προσκηνίου του Θεάτρου, είναι χαραγμένες σε μαρμάρινα βάθρα τιμητικών ανδριάντων. Η μία εξ αυτών (αρ. ευρ. 9625), καλύτερα διατηρημένη και ιδιαίτερα φλύαρη, προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την οικογένεια, τις ευεργεσίες και τα ποικίλα έργα της στη Μεσσήνη, συμπεριλαμβανομένης της επισκευής του προσκηνίου (εικ. 11).²⁴ Τμήμα επιγραφής, που είχε βρεθεί από τον Γεώργιο Οικονόμο το 1909, αποδόθηκε στο βάθρο του χάλκινου έφιππου ανδριάντα, το τοποθετημένο επιδεικτικά μπροστά στο μεγάλο ανατολικό κλιμακοστάσιο του Εκκλησιαστηρίου (εικ. 12). Τον έφιππο ανδριάντα, ο οποίος κατά τη γνώμη του Οικονόμου, εικόνιζε αυτοκράτορα, είχε αναθέσει ο Ελλαδάρχης Σαιθίδας Καλλιανός I.²⁵

11. Ενεπίγραφο μαρμάρινο βάθρο αγάλματος της οικογένειας των Σαιθιδών.

Το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας των Σαιθιδών, σύμφωνα με τα πλήρη επιγραφικά δεδομένα από τη Μεσσήνη και από την περιοχή της Καμπανίας, τα οποία συγκέντρωσε και επεξεργάστηκε η ερευνήτρια επιγραφικός Βούλα Μπαρδάνη, παρουσιάζεται στον Πίνακα Ι.²⁶

Ανάλογο και σύγχρονο με του Σαιθίδα παράδειγμα είναι αυτό του τελευταίου απογόνου της οικογένειας των Ευρυκλειδών της Σπάρτης συγκλητικού Γαΐου Ιουλίου Ηρκλανού Α. Βιβούλλιου, ο οποίος έτυχε μετά θάνατον ηρωϊκών τιμών σε Ηρώ ειδικά κατασκευασμένο για αυτόν κοντά στο Θέατρο της πόλης, ενώ προς τιμήν του τελούνται και αγώνες, τα Ευρύκλεια.²⁷

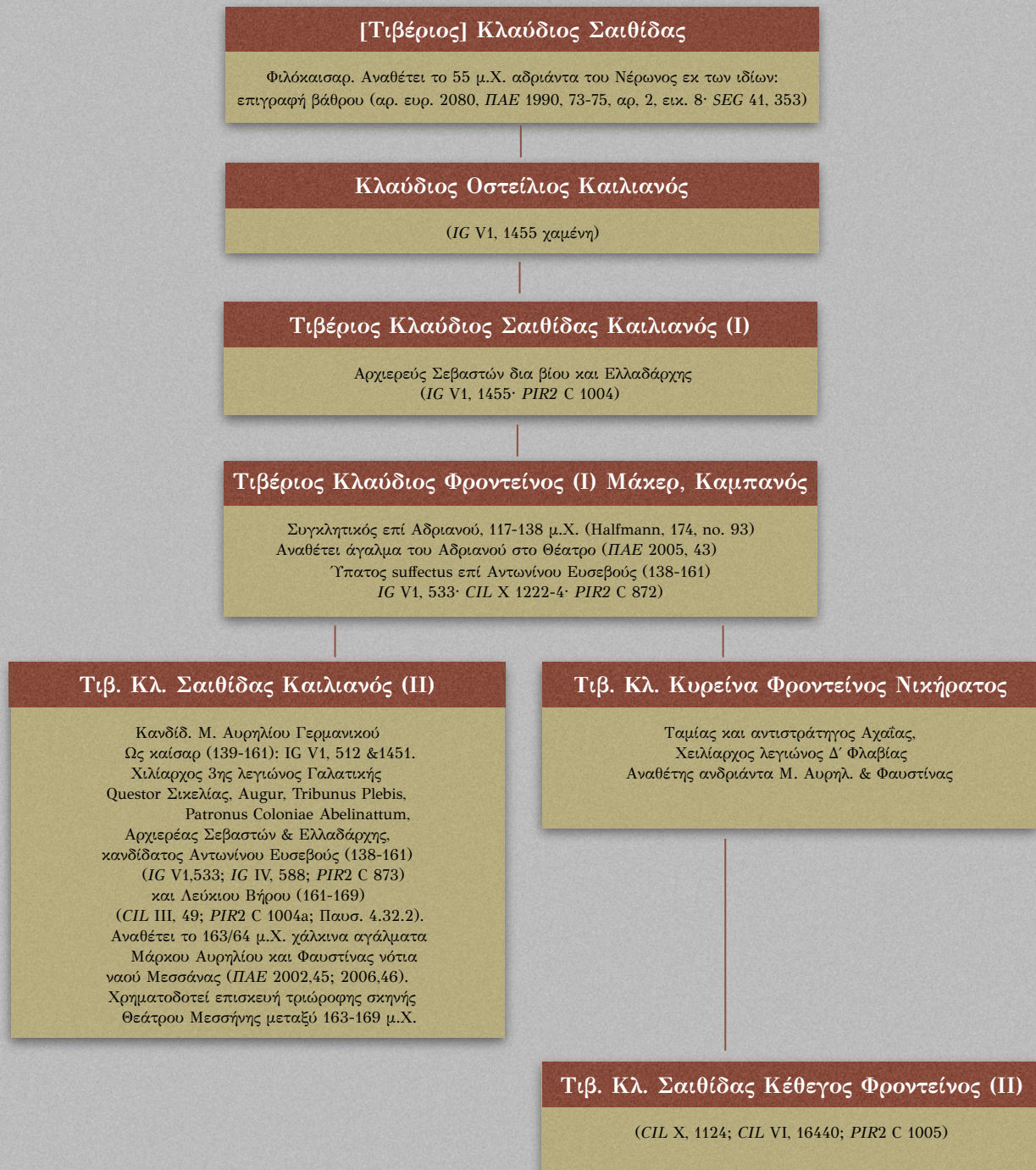
Ο Γ. Ι. Ηρκλανός ήταν εξαιρετικά εύπορος, σχεδόν όσο και ο Ηρώδης ο Αττικός, με τον οποίο παραβάλλεται. Ευεργέτησε τα μέγιστα όχι μόνο τη γενέτειρά του Σπάρτη, χρηματοδοτώντας την ανέγερση Γυμνασίου, αλλά και άλλες πόλεις, όπως την Κόρινθο, όπου έκτισε δημόσια λουτρά.²⁸

Η επιδεικτική τοποθέτηση του Μαυσωλείου των Σαιθιδών στο τέλος του στίβου του Σταδίου της Μεσσήνης και η προκλητική καθαίρεση των τειχών στο σημείο αυτό αποκαλύπτουν την παντοδυναμία και τις μεγάλες φιλοδοξίες της οικογένειας και ταυτόχρονα την πλήρη υποταγή της πόλης στις επιθυμίες της, συμπεριλαμβαν-

12. Βάθρο χάλκινου έφιππου ανδριάντα στο Εκκλησιαστήριο.

Πίνακας I Γενεαλογικό δένδρο Σαιθιδών

13. Άποψη του Μαυσωλείου.

νομένης της απόδοσης ετήσιων ηρωϊκών τιμών στα νεκρά μέλη της (εικ. 13). Αγώνες «Σαιθίδια», ανάλογα των «Ευρυκλείων», δεν μαρτυρούνται στη Μεσσήνη, ωστόσο η σχέση του Μαυσωλείου-ηρώου με το Στάδιο και τους εκεί τελούμενους αγώνες είναι δεδομένη.²⁹ Άνεξαρτήτως της επιικής παράδοσης για τα «ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλω» και την ακόμη πρωϊμότερη σχέση του τάφου-ηρώου του Πέλοπος με τους Ολυμπιακούς αγώνες, η σχέση ηρώων και αφηρωϊσμένων επιφανών νεκρών με αγώνες γυμνικούς, ιππικούς και μουσικούς μαρτυρείται και για την Ελληνιστική περίοδο, τόσο φιλολογικά όσο και επιγραφικά [Πλούταρχος, *Τιμολέων* 39.5].³⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι αγώνες γυμνικοί, ιπ-

πικοί και μουσικοί των νέων, που τελούντο κάθε χρόνο στη Μεγαλόπολη προς τιμήν του αφηρωϊσμένου στρατηγού της Αχαϊκής Συμπολιτείας Φιλοποίμενος. Το περίστυλο οικοδόμημα, μέσα στο οποίο βρίσκεται το ηρώο της Καλυδώνος, ερμηνεύτηκε από τους ανασκαφείς ως ιδιωτική παλαίστρα του 100 π.Χ. και σχετίστηκε με αγώνες προς τιμήν των ενταφιασμένων εκεί αφηρωϊσμένων νεκρών.³¹ Η μορφή του ηρώου της Καλυδώνας παρουσιάζει αναλογίες με το ελληνιστικό ηρώο της Μιλήτου, όπου ο ταφικός θάλαμος με τον τύμβο βρίσκεται μέσα σε αίθριο περιβαλλόμενο από δωμάτια,³² καθώς και με το περιστύλιο του τάφου 1 της νεκρόπολης Μουσταφά Πασά στην Αλεξάνδρεια.³³ Άνεξαρτήτως

της ερμηνείας του ηρώου της Καλυδώνος ως παλαιστράς ή όχι, είναι βέβαιο ότι τελούνται εκεί αγώνες προς τιμήν ηρώων ή αφηρωϊσμένων θνητών.

Επιγραφή του 1ου αι. π.Χ./1ου αι. μ.Χ. που είχε βρεθεί κοντά στο Στάδιο της Μεσσήνης, ορίζει τον τρόπο άσκησης λατρείας κατά την ημέρα θανάτου ενός «αγαθού Μεσσήνιου πολίτη», μιας διακεκριμένης προσωπικότητας.³⁴ Συγκεκριμένα ο δήμος αποφάσισε (ἔδοξε τῷ δάμῳ) να συνοδεύσουν την εκφορά του όλου όσοι κατοικούν στη Μεσσήνη, να τον στεφανώσουν με χρυσό στεφάνι, επίσης να του κατασκευάσουν ταφικό μνημείο, να του αναθέσουν άγαλμα (ἀναθέμεν ἄγαλμα), όπου να αναγράφουν το τιμητικό ψήφισμα και να μνημονεύονται οι τιμές του κάθε χρόνο από τον αγωνοθέτη. Θα έλεγε κανείς ότι η μαρτυρία της επιγραφής αυτής αποτελεί το ιδρυτικό του Μαυσωλείου που έφεραν στο φως οι έρευνές μας στο Στάδιο της Μεσσήνης. Προσωπικότητα με πλούτη και επιρροή, στην οποία απένεμαν οι Μεσσήνιοι κατά την πληροφορία του Πausανία [4.32.2] τιμές ήρωος, ήταν ο Μεσσήνιος «δια βίου» αρχιερέας και Ελλάδάρχης Τιβέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καιλιανός II. Στο Μαυσωλείο των Σαιθιδών ενταφιάζονταν και δέχονταν ηρωϊκές τιμές τα επιφανή μέλη της οικογένειας, από την ίδρυση του Ηρώου κατά τον 1ο αιώνα μ.Χ. (εποχή Νέρωνος) έως τα χρόνια της επίσκεψης του Πausανία στη Μεσσήνη (155-160 μ.Χ.) και λίγο αργότερα, κατά τη διάρκεια της εξουσίας των αυτοκρατόρων Μάρκου Αυρήλιου και Λούκιου Βέρου.³⁵ Ηρωϊκές τιμές δεχόταν και ο Διονύσιος Αριστομένεος, γιος της Πλεισταρχείας, ενταφιασμένος, τον 1ο αιώνα μ.Χ., στο εξέχον ταφικό μνημείο K3, με την αμφίκλιση κωνική στέγη, ανιδρυμένο σε υπερυψωμένο επίπεδο πίσω από τη δυτική στοά του Γυμνασίου.³⁶

Τα τεχνικά χαρακτηριστικά του μνημείου, με βάση την πρόταση αναστήλωσης του πολιτικού μηχανικού Κώστα Ζάμπα, έχουν σε γενικές γραμμές ως εξής:

«Ολόκληρο το οικοδόμημα του Μαυσωλείου, μαζί με το πόδιο, περιλαμβάνει 32 σειρές λιθοπλίνθων. Από το σύνολο αυτό, οι δέκα σειρές (δόμενοι) του ποδίου αποτελούνται από καστανέρυθρο πωρόλιθο, κατουσίαν ψαμμίτη τοπικής προέλευσης, ο οποίος, με επίχρισμα έχει χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή αρχιτεκτονικών μελών σε οικοδομήματα της Μεσσήνης, όπως στις κιονοστοιχίες της βόρειας στοάς της αγοράς,

στις στοές του Ασκληπιείου και στο περιστύλιο του ναού της θεάς Μεσσάνας. Οι λοιπές σειρές του Μαυσωλείου αποτελούνται από λευκόφαιο τοπικό ασβεστόλιθο, προερχόμενο από τα λατομεία της Ιθώμης. Το ύψος των πωρολιθικών δόμων κυμαίνεται από 0,42 έως 0,46 μ. Επαναχρησιμοποιημένες λιθόπλινθοι απαντούν σε ορισμένες σειρές του ποδίου, συγκεκριμένα στις σειρές 5, 14 και 16. Στις σειρές 5 και 14 βρίσκονται λιθόπλινθοι με λεπτό αργό ανεστραμμένο κυμάτιο κατά μήκος της εξωτερικής παρυφής τους. Ορισμένες εκ νέου χρησιμοποιημένες λιθόπλινθοι της ανώτατης σειράς βρίσκονται *in situ*, τοποθετημένες με το κυμάτιο ανεστραμμένο, όπως δείχνουν και οι τύρμοι των συνδέσμων στην άνω επιφάνεια. Το ύψος (0,38 μ.) της σειράς 16 είναι εμφανώς μεγαλύτερο από τις υπόλοιπες δέκα σειρές ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων. Στην πλειονότητά τους, αν όχι όλες, οι λιθόπλινθοι της σειράς 16 αποτελούν εκ νέου χρησιμοποιημένες στήλες, οι ένδεκα εκ των οποίων φέρουν ονόματα νεκρών και αναγνωρίζονται με βεβαιότητα ως επιτύμβιες. Η χρονολόγηση και η σημασία των επιγραφών αυτών, ως *terminus post quem* για την περίοδο ανέγερσης του μνημείου, έχουν σχολιαστεί παραπάνω.

Το εσωτερικό του ποδίου αποτελείται από γέμισμα ακατέργαστων λίθων (ασβεστολίθων, κερατολίθων και σχιστολίθων του τοπικού πετρώματος) ακανόνιστου σχήματος και διαφόρων μεγεθών, ανακατεμένων με μίγμα αμμο-ασβεστο-κονίας.³⁷ Οι εσωτερική επιφάνεια των λιθοπλίνθων του εξωτερικού περιβλήματος (κελύφους) του ποδίου είναι ακανόνιστες και εισχωρούν κατά τόπους μέσα στο γέμισμα των μικρών λίθων και της κονίας, σενδεόμενες με αυτό. Το γέμισμα αποτελούσε κατουσίαν ενιαία μάζα που δημιουργήθηκε με επάλληλες στρώσεις. Δεχόταν το βάρος της ανωδομής χωρίς να πιέζει το κέλυφος, το οποίο και διατηρήθηκε στη θέση ως το τέλος της αρχαιότητας, χωρίς μετακινήσεις, καθιζίσεις ή άλλες σοβαρές στρεβλώσεις και αλλοιώσεις. Το πόδιο σχεδιάστηκε ως ορθογώνιο κέλυφος, του οποίου η βάση ακολουθεί το τοπικό γεωμορφολογικό ανάγλυφο, με έντονη κλίση από τη ΒΑ προς τη ΝΑ πλευρά. Η βάση του ανεβάνει από τη ΝΔ γωνία προς τη ΝΑ και σε συνέχεια προς τη ΒΑ γωνία, ακολουθώντας την κλίση του συμπαγούς πετρώματος (εικ. 14).

Το πάχος των τοίχων του Μαυσωλείου μειωνόταν σταδιακά από τα κάτω προς τα επάνω παρουσιάζοντας μείωση. Οι τέσσερις παρα-

14. Το πόδιο του Μαυσωλείου.

στάδες παρουσιάζουν επίσης μείωση του πάχους τους από κάτω προς τα επάνω και αλλαγή στο ύψος των δόμων από μικρότερο σε μεγαλύτερο, προχωρώντας σταδιακά από τον πρώτο δόμο του τοίχου πάνω από τους ορθοστάτες ως τον τελευταίο. Επιστύλιο και δωρική φρίζα είναι συμφυείς σε μία λιθόπλινθο πάνω από την πρόστυλη πρόσοψη, ενώ είναι διαχωρισμένες σε δύο σειρές (δόμους) πάνω από τους τοίχους στις πίσω και τις πλάγιες πλευρές του Ηρώου.

Δεν υπάρχουν πολλοί ισομήκεις λίθοι στο μνημείο, αποφεύγεται συνειδητά το κανονικό σύστημα εναλλασσόμενων κάθετων αρμών. Το ακανόνιστο σύστημα επικρατεί και στους δόμους του θριγκού και του γείσου. Αντίθετα από το τυπικό δωρικό σύστημα, οι εγκάρσιοι αρμοί

σπανίως πέφτουν στα άκρα των κανόνων, των προμόχθων και των οδών, αλλά κόβουν αυτά τα μέλη σε τυχαία διαστήματα, μολονότι οι σταγόνες δεν κόβονται ποτέ στη μέση. Το τελικό αποτέλεσμα είναι ότι οι αρμοί των περισσότερων λίθων του θριγκού πέφτουν σε τυχαίες θέσεις. Αυτό το φαινόμενο επιτρέπει μια μόνο γειτνίαση για κάθε δύο μέλη του επιστυλίου ή του γείσου. Ο περιοριστικός αυτός παράγοντας δεν ισχύει για τους τοίχους, μολονότι και εδώ οι κάθετοι αρμοί βρίσκονται σε τυχαίες θέσεις. Ένας επιπλέον κανόνας, πάντως, καθορίζει τα διαστήματα: οι κάθετοι αρμοί κάθε σειράς ποτέ δεν συμπίπτουν με τους αρμούς της υποκείμενης ή της υπερκείμενης σειράς. Τεχνικά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, όπως η αντιστοιχία των

τόρμων, ελήφθησαν υπόψη στην τελική επιλογή της θέσης κάθε αρχιτεκτονικού μέλους. Τελικώς όλα τα θραύσματα ικανού μεγέθους ή ικανοποιητικής κατάστασης διατήρησης αποδόθηκαν σε βέβαιες θέσεις. Η διαδικασία αυτή έλαβε υπόψη τη θέση εύρεσης των λίθων και διευκολύνθηκε από την ομάδα σχεδίων που συνόδευε κάθε μέλος. Με όλες τις παραμέτρους ισότιμες, οι λίθοι ανασυγκροτήθηκαν και βρήκαν τη θέση τους όχι κατά προσέγγιση, αλλά με ακρίβεια και με βάση καταρχήν το πλάνο πτώσης τους.

Συνήθως ο πρόναος μιας τετράστυλης πρόσοψης περιλαμβάνει ένα ζευγάρι στηριγμάτων, κίονων ή πεσσών εν παραστάσι. Ο ναός της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη των Αθηνών αποτελεί τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Εντούτοις, παρόμοια δημοσιευμένα παραδείγματα, που να χρονολογούνται στην ίδια περίπου περίοδο με το Μαυσωλείο της Μεσσήνης, είναι είτε ανύπαρκτα, είτε αμφίβολα. Η απουσία διστύλου εν παραστάσι στη Μεσσήνη αποδεικνύεται πάντως με βάση σειρά παρατηρήσεων. Τα φατνώματα και τα κεραμίδια της στέγης εμφανίζουν το χαμηλότερο ποσοστό διατήρησης. Έξι καταγραμμένα τεμάχια κεραμιδιών δίνουν αρκετά στοιχεία για την αποκατάσταση του μεγέθους και της μορφής των κεραμιδιών, αλλά δεν είναι αρκετά για να χρησιμοποιηθούν σε αναστήλωση. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί για έξι περίπου μικρά θραύσματα φατνωμάτων.

Τα τέσσερα δωρικά κινόκρανα της τετράστυλης πρόσοψης είναι άριστα διατηρημένα. Κάθε κίονας αποτελείται από δύο σπονδύλους ίσου σχεδόν ύψους. Από τους τέσσερις κίονες, οι τρεις διατηρούν το πλήρες αρχικό τους ύψος, ενώ από τον τέταρτο λείπουν μόνο 0,60 μ. Οι κίονες πρέπει να αναλάβουν και πάλι την αρχική στατική τους λειτουργία. Για την εκπλήρωση αυτού του στόχου, εκτός από τις συγκολλήσεις με χρήση τιτανίου και σιμεντοκονίας του γνωστού από τις αναστηλώσεις άλλων μνημείων (Επιδαύρου, Ακροπόλεως) μίγματος, θα γίνουν οι απολύτως αναγκαίες συμπληρώσεις με αυθεντικό ασβεστολιθικό υλικό, όπου απαιτείται. Επίσης θα τοποθετηθούν πόλοι τιτανίου στις υπάρχουσες κεντρικές εγκοπές των σπονδύλων. Από τον θριγκό διατηρείται το 90% περίπου. Το ελλείπον 10% επικεντρώνεται πάνω από το δεξί μετακίονιο και στον γωνιακό λίθο της ζωφόρου. Για άγνωστους λόγους το τύμπανο της πρόσοψης έχει εξαφανισθεί. Έχουν σωθεί όμως όλα σχεδόν τα τμήματα του οριζώντιου και του λοξού γείσου

που περιέβαλαν το τύμπανο. Η αρχική μορφή αυτού του τυμπάνου μπορεί να αποκατασταθεί από ασβεστόλιθο με βάση το υπάρχον τύμπανο της πίσω πλευράς. Ο εγκάρσιος τοίχος δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα. Το θύρωμα με την κυματιοφόρο διακόσμησή του διατηρεί το 50% του συνόλου του. Αυτό σημαίνει ότι η μορφή ολόκληρου του θυρώματος μπορεί να αποκατασταθεί σε όλες της τις λεπτομέρειες. Απλές λιθόπλινθοι μπορεί να συμπληρώσουν τα δύο σημαντικά κενά και να φέρουν τον τοίχο στην αρχική στατική του λειτουργία. Οι ελλείποντες σύνδεσμοι, όπου υπάρχουν τόρμοι υποδοχής τους, θα αντικατασταθούν από αντίστοιχους τιτανίου. Το υπέρθυρο και η επικρανίτις σώζονται σε θραυσματική κατάσταση και απαιτούν συγκολλήσεις και μικρές συμπληρώσεις.

Στην ανατολική πρόσοψη το ποσοστό των λίθων που λείπει φθάνει μόλις το 3% του συνόλου. Η νότια όψη παρουσιάζει ένα μεγάλο κενό στο άνω κεντρικό μέρος του τοίχου. Λιθόπλινθοι ή τμήματα λιθοπλίνθων λείπουν από την 6η προς τη 10η σειρά της ζωφόρου. Τμήματα λιθοπλίνθων λείπουν επίσης από την 7η και την 8η σειρά της ανατολικής γωνίας. Οι ελλείψεις αυτές μαζί με διάφορα μικρότερα κενά αντιπροσωπεύουν το 8% του συνόλου του τοίχου, επομένως από την νότια αυτή πρόσοψή διατηρείται ποσοστό μεγαλύτερο του 90%. Η δυτική πλευρά του Ηρώου διατηρείται πλήρως.

Σημειώσεις

1. Θέμελης 1992β, 87-91, πίν. 38-55· Themelis 2009, 59-78· Θέμελης 2000, 102-113.
2. Tainter 1988.
3. Το φαινόμενο της αφαίρεσης των μεταλλικών στοιχείων από όλα τα οικοδομήματα της αρχαίας πόλης από τους «μεταλλοκυνηγούς» του Μεσαίωνα (7ος-9ος αιώνας) έχει σχολιασθεί και σε προγενέστερα άρθρα μας.
4. Fedak 1990, 65-9102· Höpfner 1996, 95-114· πρβλ. Dyggve et alii 1934, 120-122· Kurtz, Boardman 1971, 297-306· Ρωμαίος 1930, 141-159· Παπαδημητρίου 1940, 28-3· Ζάχος 1994, 450-457.
5. Οι εντοιχισμένες, προγενέστερες του μνημείου επιτύμβιες στήλες, λειτουργούν ως *terminus post quem* πρβ. Broucke 2001.

6. Πρβ. Themelis 1994, 141-169, πίν. 48-56.
7. Θέμελης 2000, 106, εικ. 92· Ciliberto 2009, 229-237.
8. Για τη γένεση, την προέλευση και τη χρήση αυτών των «έν δπλοις» εικόνων (*imagines clipeatae*) βλέπε τη μελέτη του Γιώργου Δοντά 1964, 121-137 και σημ. 5, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.
9. Πρβ. Xagorari Gleissner 2003, 1-17.
10. Θέμελης 2000, 107, εικ. 93.
11. Θέμελης 2000, 108, εικ. 94.
12. Θέμελης 1992α, 89-90· ο ίδιος ΠΑΕ 1993, 62-63· ΠΑΕ 1994, 92-94· ΠΑΕ 1996, 166-171.
13. Roebuck 1941.
14. Θέμελης 2000, 109, εικ. 95.
15. Παπαχατζής 1979, 129, σημ. 2 και 460, σημ. 13.
16. IG V1, 1451, 1455· Θέμελης 1988, 64· ο ίδιος 1989, 108-109· ΠΑΕ 1990, 73-75· ΠΑΕ 1993, 67-68· Ο Habicht (1998, 491-494) συζητά εκ νέου το γενεαλογικό δένδρο και τα αξιώματα της ισχυρής αυτής μεσσηνιακής οικογένειας, την οποία σχετίζει με αυτήν του Τιβέριου Κλαύδιου Θέωνος, γιου του Νικηράτου: Θέμελης ΠΑΕ 1996, 159-162, πίν. 65-67· Pawlak, 2010, 411-424.
17. Θέμελης 1993, 67-68· SEG 40, 367 και 44, 382· Bull. Epigr. 1994, 340.
18. Cooper 1993, 337.
19. Böhringer 1998, 239.
20. IG V1, 1455· PIR 2, C 872, 873, 1004a, 1005· Habicht 1985, 60 και 62· Oliver 1982, 595· Habicht 1998, 491-494.
21. JHS 25, 1905, 43.
22. IG V1, 1451, 1455^α και 512.
23. Για το αξίωμα του Ελλαδάρχου γενικά βλ. Puech 1983, 15-43· Spawforth 1994, 211-232.
24. Θέμελης 1988, 41-42, εικ. 32.
25. Οικονόμος 1909, 204· ΠΑΕ 1925, 62-66· IG V1, 1455a· Coulton 2016, 323-330.
26. Tod 1905, 32-55· Kolbe 1913, 1451· PIR2C 872, 1004, 1004α· Halfmann 1979, 174, 196, no. 93, 93a, 126, 127· Kienast 1990, 137· Habicht 1998, 491-494· Baldassara 1999.
27. Cartledge, Spawforth 1989, 102-104, 110-112 και 186.
28. Spawforth 1978, 249-251.
29. Θέμελης 1992β, 87-91· πρβλ. Swaddling 1999, 10 κ.ε.
30. Βλ και IG I, III, 330: επιγραφή Θήρας.
31. Dyggve et alii 1934, 121 (410)-126 (414)· οι Kurtz, Boardman 1985, 358 δέχονται χωρίς βάσανο την ερμηνεία.
32. Kurtz, Boardman 1985, 357, εικ. 141.
33. Höpfner, Schwandner 1994, 240-242, εικ. 229-230.
34. Fröhlich 2012, 441-466.
35. Fröhlich 2017, 111-124.
36. Θέμελης 2018, 188-203.
37. Themelis et alii 2007, 1229-1239.

Βιβλιογραφία

- Baldassara D. 1999, *Famiglie aristocratiche di Messene in epoca imperiale*, Venezia.
- Böhringer D. 1998, *Heroenkulte in Griechenland von der geometrischen bis zur klassischen Zeit. Attika, Argolis, Messenien*, Freiburg, 239.
- Broucke P.B.F.J. 2001, «The Heroon at Messene: New Observations on Order, Style, and Date», *Paper delivered at the annual meeting of the Archaeological Institute of America, Montréal* (6-8/2001).
- Cartledge P., Spawforth A. 1989, *Hellenistic and Roman Sparta, a Tale of Two Cities*, London-New York.
- Ciliberto F. 2009, «Botteghe di sarcofagi di età romana. Due casi a confronto, Messene e Aquileia», στο Gaggadis-Robin, V., Hermay, A., Reddé, M. et al. (εκδ.), *Les ateliers de sculpture régionaux. Techniques, styles et Iconographie, Actes du Xe Colloque International sur l'art provincial romain, Arles et Aix-en-Provence, 21-23 mai 2007*, Arles 2009, 229-237.
- Cooper F. A., Fortenberry D. 1993, «The Heroon at Messene», *AJA* 97, 337.
- Coulton J. 2016, «Statue bases in altar form: An example from Messene», στο Ζάμπας, Κ., Λαμπρινουδάκης Β., Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε., Ohnesorg, A. (εκδ.), *APXITEKTΩΝ τμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, Αθήνα, 323-330.
- Δοντάς Γ. 1964, Appius Claudius Pulcher, *Χαριστήριοι εις Α. Κ. Ορλάνδον*, Αθήνα, 121-137 και σημ. 5.
- Dyggve et alii 1934, *Das Heroon von Kalydon*, Copenhagen 1934.
- Fedak J. 1990, *Funerary Monuments in Asia Minor*, 1990.
- Fouquet J. 2017, «Heroes of their times: Intramural burials in the urban memorial lands-

- capas of the Roman Peloponnese», στο Dijkstra, T.M., Kuin, I.N.I., and Moser, M. (εκδ.), *Strategies of remembering in Greece under Rome (100 B.C. - 100 A.D.)*, Leiden, 111-124.
- Fröhlich P. 2012, «Un décret de Messène accordant des honneurs post mortem», στο Couvenhes, J.C., Chandezon, C., Dobias-Lalou, C. et al. (εκδ.), *L'hellénisme, d' une rive à l' autre de la Méditerranée. Mélanges offerts à André Laronde de l' archéologie a l' histoire*, Paris, 441-466.
  - Fröhlich P. 2018, «Les tombeaux de la ville de Messène et les grandes familles de la cité à l' époque hellénistique», στο Pébarthe, C., Devillers, O. (εκδ.), *Histoire de familles dans le monde grec ancien et dans la Rome antique*, Bordeaux, 215-240.
  - Ζάχος Κ. 1994, «Αρχαιολογικές έρευνες στο Γυμνάσιο της Ακτίας Νικοπόλεως», στο ΦΗ-ΓΟΣ τμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Δάκαρη, Ιωάννινα, 450-457.
  - Habicht Chr. 1982, Habicht, *Pausanias und seine Beschreibung Griechenlands*, München, 60 και 62.
  - Habicht Chr. 1998, «Kleine Beiträge zur altgriechischen Personenkunde», *REA* 100-No 3-4, 491-494.
  - Halfmann H. 1979, *Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jhs. n. Chr.*, Göttingen.
  - Höpfner W. 1996, «Zum Mausolleion von Halikarnassos», *AA* 1996, 95-114.
  - Höpfner W., Schwandner E.L. 1994, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München 1994.
  - Θέμελης Π. 1988^α, *Έργον* 1988, 41-42, εικ. 32.
  - Θέμελης Π. 1988^β, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1988, 64.
  - Θέμελης Π. 1989, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1989, 108-109.
  - Θέμελης Π. 1990, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1990, 73-75.
  - Θέμελης Π. 1992^α, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1992, 89-90.
  - Θέμελης Π. 1992^β, «Το Στάδιο της Μεσσήνης», στο Coulson, W., Kyrieleis, H. (εκδ.), *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών Αγώνων 5-9 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα 1992, 87-91, πίν. 38-55.
  - Θέμελης Π. 1993, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1993, 62-68.
  - Θέμελης Π. 1994, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1994, 92-94.
  - Θέμελης Π. 1996, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1996, 166-171.
  - Θέμελης Π. 2000, *Ήρωες και ηρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2000.
  - Θέμελης Π. 2018, «Το Ταφικό Μνημείο Κ3 στο Γυμνάσιο της αρχαίας Μεσσήνης», *Θέματα Αρχαιολογίας* 2.2 (2018), 188-203.
  - Kolbe G. 1913, IG V 1, Berlin 1913, 1451. Kienast 1990.
  - Kienast D. 1990, *Römische Kaisertabelle*, Darmsatdt 1990, 137.
  - Kurtz D., Boardman J. 1971, *Burial Customs*, London 1971.
  - Kurtz D.C. 1985, Boardman, J., *Thanatos: Tod und Jenseits bei den Griechen*, Mainz 1985.
  - Οικονόμος Γ. 1909, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1909, 204.
  - Οικονόμος Γ. 1925, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1925, 62-66.
  - Oliver J. H. 1982, «Senators from Greece and Macedonia», στο *Epigrafia e ordine senatorio, Atti del Colloquio A.I.E.G.I. Roma 1981*, Roma 1982, 595.
  - Παπαδημητρίου Ι. 1940, *ΠΑΕ* 1940, 28-3.
  - Παπαχατζής Ν. 1979, *Παυσανίου Ελλάδαδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά*, Αθήνα 1979.
  - Pawlak M. 2010, «From Messene to Rome: Ti. Claudius Saithidas and His Family», στο E. Dąbrowy, E., Dzielskiej, M. Salamona, M., Sprawskiego, S. (εκδ.), *Hortus Historiae, Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, Krakow 2010, 411-424.
  - Puech B. 1983, Grands-pretres et helladarches d' Acaie, *REA* 85, 1983, 15-43.
  - Roebuck C.A. 1941, *A History of Messenia from 369 to 146 BC*, Chicago 1941.
  - Ρωμαίος Κ. 1930, «Το Ηρώον της Αλυζίας», *AE* 1930, 141-159.
  - Spawforth A.J.S. 1978, «Balbilla, the Euryclids and Memorials for a Greek Magnate», *BSA* 73, 1978, 249-251.
  - Spawforth A.J.S. 1994, «Corinth, Argos and the Imperial Cult: Pseudo-Julian letters 198», *Hesperia* 63, 1994, 211-232.
  - Swaddling J. 1999, *The Ancient Olympic Games*, Texas 1999.
  - Tainter J. A. 1988, *The Collapse of Complex Societies*, 1988.
  - Themelis P. 1994, «Hellenistic Architectural Terracottas from Messene», στο Winters, N.A. (εκδ.), *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical*

- and Hellenistic Periods, Athens December 12-15, 1991 (Hesperia Supplement 27, 1994) 141-169, πίν. 48-56.
- Themelis, P., Zamba, A.C., Stamatakis, M., Cooper, F.A., Zambas, C.G. 2007, «Characterization of mortars used for the construction of the Saithidai Heroon Podium (1st century AD) in ancient Messene, Peloponnesus, Greece», *Materials Characterization* 58 (2007), 1229 - 1239.
  - Themelis P. 2009, «Das Stadion und das Gymnasion von Messene», *Nikephoros* 22 (2009), 59-78.
  - Tod M.N. 1905, «Notes and Inscriptions from South-Western Messenia», *JHS* 25, 1905, 32-55.
  - Xagorari Gleissner M. 2003, «Skulpturen aus Messene», *Begleitheft, Institut für Klassische Archäologie der Universität Tübingen, Tübingen 2003*, 1-17.

Πρόλευση εικονογράφησης

Οι φωτογραφίες προέρχονται από το Αρχείο της Εταιρείας Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.

ABSTRACT

Ancient Messene

The Mausoleum of the Saithidae family

Petros Themelis

Director of Excavations at Ancient Messene

F. Professor of Classical Archaeology, Department of History and Archaeology, University of Crete, Greece

Themes in Archaeology Magazine 2020, 4(1): 6 - 23

An imposing monument in the form of a Doric temple with four columns on the front, architecturally and functionally connected with the Stadium, is identified with the Mausoleum of the powerful Saithidae family used from the first to the late second c. AD onwards, i.e. from Nero's to Marc Aurel's and Lucius Verus's periods. It is built on a high rectangular podium that protrudes from the city wall as a bastion. The marble portrait bust of a military figure of the first c. AD is attached to the center of the pediment. The Mausoleum's façade is facing north towards the Stadium's race course. Among its scattered architectural members were included numerous marble fragments belonging to a sarcophagus with a reclining figure on it, a portrait of the Antonine period and other parts of its sculptural decoration. Bases of grave stelai, fragments of *aediculae* of various sizes, as well as funerary inscriptions were brought to light around the monument's podium.

Key words: Mausoleum, Saithidae family, podium, herocult, High Priests of the Sebastoi, Helladarchs of the province Achaia, senators, funerary games